

Марина Матић

Београд - Србија

e-mail: maticmarina@yahoo.com

РАДОВИ СЛИКАРСКЕ ПОРОДИЦЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ- РАФАИЛОВИЋ У МАНАСТИРУ САВИНА*

Апстракт: Текст се бави делима сликарске радионице Димитријевић-Рафаиловић у манастиру Савина која припада XVIII веку. Ова породица имала је дугу сликарску традицију (1680–1860), те готово да нема цркве у Боки, па и много шире, коју не красе бар нека дела из њиховог опуса. Њихово конзервативно сликарство у многоме је утицало на формирање укуса и схватања ликовног израза у овој локалној средини, али, у извесној мери, и на ограничавање прекомерне експанзије западних упуца дуж источнојадранске обале. У тексту предочавамо нова теренска истраживања и нове синтезе. Неке од њих су отклониле вишедеценијске нејасности и нетачности о делатности ове радионице.

Кључне речи: сликарска радионица Димитријевић-Рафаиловић, манастир Савина, XVIII век, Бока Которска, иконопис, зографска традиција.

Иконе из радионице Димитријевић-Рафаиловић, израђене током XVIII века, углавном су део иконостаса Мале цркве манастира Савина

Царске двери Мале савинске цркве. Један од првих корака савинског братства у оспособљавању и дотеривању цркве за потребе богослужења, почетком XVIII века, био је израда царских двери. Доста је већ писано о такозваним тврдошко-савинским царским дверима, на иконостасу Мале цркве (сл. 1). Дуго се сматрало да су оне донете из манастира Тврдош, по његовом разрушењу, када су пребегли монаси дошли у Савину (1693).¹ Такву информацију први је дао Ђ. Стратимировић, сматрајући да су двери настале у Тврдошу за време опсаде Беча 1683, која се помиње у натпису на дну двери.² Стратимировићева тврдња касније је с правом одбачена и прихваћена је 1703. као година израде двери у Савини, наведена у натпису.³ Ако се пажљивије ишчита натпис, јасно је да се навод о опсади Беча не односи на израду двери, већ на проигумана Георгија, који је у време опсаде био поп почившег митрополита херцеговачког Симеона. Двери су настале касније, у време Георгијевог проигумановања (1703), како обавештава и натпис. У прилог томе говори и други натпис са истих двери, забележен на дну иконе арханђела Гаврила. Он потврђује да су двери израђене у време патријарха Арсенија (III)

* Текст је обликован као оригинални научни рад сажет из одбрањене докторске дисертације, под насловом „Манастир Савина у XVIII веку“, на Филозофском факултету Универзитета у Београду (15. децембра 2015).

1 Стратимировић 1894, 37–39.

2 Исто, 39.

3 Мијовић 1960, 77.

и владике херцеговачког и приморског Саватија.⁴ Јасно је да двери нису могле настати пре него што је епископ Саватије могао носити титулу владике приморског, то јест тек након ослобађања Херцег Новог од Турака (1687) и владичиног настањивања у њему. Ако узмемо у обзир да Саватије титулу епископа приморског (уз херцеговачки), према изворима, додаје тек од 1702/3. године (након прогона далматинског владике Бусовића), онда је више него јасно да су двери израђене баш тада, у Савини.⁵

Натпис у дну двери, са мањим разликама, више пута је објављиван.⁶ О проигуману Георгију Требињуцу, заслужном за двери, нема много података. Игуман манастира Савина у време израде двери био је јеромонах Симеон, из чије руке је, како видимо, натпис потекао. Њега је проигуман Георгије, по свој прилици, касније наследио. У прилог томе сведочи и један запис из *Типика* (1713) који је цетињски владика Данило покљонио Вазнесењској цркви на Топлој (Херцег Нови). У њему се наводи да је у време смрти владике Саватија (1716), игуман савинске обитељи био кир Георгије Попович Требински.⁷

Иконографском и стилском анализом, П. Мијовић је дошао до закључка да се двери Мале цркве са сигурношћу могу приписати бококаторском зографу Димитрију.⁸ Ово гледиште углавном је прихваћено, али око самог дубореза двери постоје различита мишљења.⁹ Сматра се да је бококаторска породица Димитријевић-Рафаиловић преузимала тековине пећке дуборезачке школе, којој стилски припадају и савинске двери.¹⁰ Одавно је евидентирана и сличност савинских са дверима херцеговачког манастира Житомислић. Ова несумњива сличност двеју двери навела је М. Ћоровић-Љубинковић на претпоставку да су савинске двери дело истог мајстора, проигумана Серафиона.¹¹ Ипак, вероватније је да је Серафион само ктитор житомислићких двери, а по свој

4 Аврамовић 1868, 163. (Натпис гласи: „Тогдѣже кнѣшѣ патрїархѣ же квр хлѣкї Арсенїе: тогда кнѣшѣже владци херцеговиком и примориком квр квр Саватїе и архїдіакона его Стефана“).

5 Шире о томе: Матић, 2015, 31–32.

6 Први пут је објављен у *СДМ за годину 1868*, без праћења садржаја натписа који логично прелази са једног крила двери на други. Отац Јаникије Аврамовић Савинац ишчитавао је текст прво са једног крила, па са другог, те се губи смисаона веза текста (Аврамовић 1868, 163). Касније је свој препис објавио Ђ. Стратимировић у *Шематизму* за 1894. (Стратимировић 1894, 37–39) и у посебно штампаном издању *Споменика СКА XXVIII* (Стратимировић 1895, 30), са незнатним разликама. Овде ћемо навести препис Ђ. Стратимировића, јер прати смисаони след натписа, те је zgodнији за разумевање, али са обележавањем извесних одступања према старијем наводу:

„Сїе двєрї направїше се ї попїсаше се ї нацтованїем и трѣдом и платою, от монетїра Трекїнїе | проїѣмна Георгїа їеромонаха прѣѣжде кїѣн поп. їтѣпочїнѣша мїтросп (о)лїта велїрадїка. кїр | хлѣкї сїмешна Лїобївратчїѣ и ва что врем (е) бїжїю попѣщенїю грѣх рад (ї) нашїх понде. тѣрчїнїе на бєчь еже гїлетєе | вѣ їтѣом пїсани мїтїхрїст прї концѣ вѣкѣа нїзде на лїцї землїе и окрѣж (ї) стїанї їтїх и пакї по пророкѣ | їсїїн ѡтѣровн сан двїгшєє, и горї внє (м) нѣбї еже внє (т) черт в...црк... (ра)здрѣшїше ѣнтїелїе прїдоше | вѣ ннѣ ѡтїшнѣа мєстѣа и тѣло прїѣнѣлѣт до волїе бїжїе тѣкожде по раздрѣшенї велїке цєркѣе трєкїнскої и н... (м) | ... шнїм вѣ прї (м) стїанїх їе двєрї и аще вн блїговолїшѣ бїѣ, и вѣрадїла се велїка црква ѣ трєкїнїю да се нїмѣтѣ вѣмєтїтѣ ѣ цркѣѣ трєкїнїе... | бїг да прогїтї тогда кнѣшѣ їѣлїнѣ сїмешнѣ їермонахѣ: вѣ лѣтѣ З. С. Я. ї лѣтѣ рожд. ХСРЯ (1703).“

7 Песторић 2005, (бр. 489), 323. Из истог записа сазнајемо да је на тај положај вероватно дошао нешто пре изградње Вазнесењске цркве на Топлој (1709–1713), јер је током изградње већ био игуман.

8 Мијовић 1960, 76–77 (висина двери са крстом износи 180 cm, без крста 146, ширина оба крила 80 cm). Најпотпунију библиографију о Димитријевом стваралаштву: Тодић, (2013), 184–190.

9 Vujićić 1987, 145–147.

10 Ћоровић-Љубинковић 1965, 112.

11 Исто, 111–112.

прилици дело су Радула.¹² Пажљивом упоредном анализом, и поред изразите сличности у примењиваним мотивима на обема дверима, где се иконе губе у непрегледној чипки дубореза, уочава се да је сама израда савинских двери рад слабијег мајстора, што је свакако још једна потврда да није у питању иста особа.¹³ Изразито касетиран дупли цвет испод сцене Благовести, уобичајени мотив пећке дуборезачке школе, имају и житомислићке и савинске двери.¹⁴ На житомислићким, како се наводи, уведена је и нова концепцију поделе двери на два дела, горњи лучни и доњи правоугаони.¹⁵ Исти концепт касније је примењен и на савинским дверима. Идентичан је и распоред икона, где су у лучном делу пророци Соломон и Давид, а у правоугаоном делу уобичајене Благовести. Веома сличне савинским дверима су, из нешто каснијег периода, и оне из Цркве светог Луке у Котору¹⁶ и манастира Градиште¹⁷, али готово истоветне са савинским једино су двери из манастира Крка. Иако у нешто лошијем стању од савинских, јасно можемо да уочимо потпуно идентичне мотиве и њихов распоред на дверима, али и исту руку која је извела дрворез. Пошто се зна да је крчке двери осликао Димитрије почетком XVIII века (дакле у време настанка и савинских), постоји извесна могућност да је он аутор и дрвореза обеју двери, или је уз њега у том периоду радио исти дрворезац.

Упркос претпоставкама да су многи сликари из породице Димитријевић-Рафаиловић сами израђивали и дрворезне делове иконостаса, немамо егзактних података о томе. У сликарским радовима, ауторство је нешто лакше утврдити. У прегледима Димитријевог стваралаштва, поред савинских двери, налазимо помена да је осликао још двери у Цркви Светог Николе у манастиру Прасквица (1693)¹⁸, Цркви Светог Ђорђа

12 Ракић 1998, 169; Вујић 1987, 146; Стојановић 1902, бр. 1717, 416; Momirović 1954, 99, 109.

13 Житомислићке двери су финије, прозачније и технички знатно савршеније израде. Основна разлика је што житомислићке двери, уз средишњи преклоп крила, имају решеткасти преплет, док савинске имају свуда распоређен врежасте, цветни мотив са средишњим испупчењем.

14 Ђоровић-Љубинковић 1965, 112.

15 Исто, 112.

16 Натпис на дверима из Цркве Светог Луке открива да потичу из каснијег времена, 1777. године (Шеровић 1940, 48). Једина видљивија разлика препознаје се на самом ивичном преклопу двери. На савинским је ту примењен мотив решеткастог преплета, док је на дверима Цркве Светог Луке примењен исти флорални мотив као на осталом делу двери. Уочавамо готово идентичне мотиве касетираног дуплог цвета испод сцене Благовести, одвојене од саме иконе, док је на житомислићким дверима овај цвет још увек постављен као постамент иконама, према ранијем обичају. Стога је сасвим разумљиво што су неки аутори сматрали могућим да су двери из Савине и Цркве Светог Луке у Котору рад истог мајстора (Ђоровић-Љубинковић 1965 112). Могуће је да су им савинске двери биле предложак, поготову што се претпоставља да су рад мајстора исте породице Димитријевић-Рафаиловић (Вујић 1987, 147). Р. Вујић сматра да их је израдио Василије Рафаиловић, док други наводе да су оне рад Петра Рафаиловића (Berić 1955, 280; Томић 1957, 11). Пажљивим упоређивањем уочава се, опет, да су которске двери дело бољег мајстора. Мотиви су елегантније, ваздушасте обрађивани, губи се тежина материје, која се код савинских двери још увек знатно осећа.

17 Једина разлика је што, као и житомислићке, градишке имају постаментарни касетиран дупли цвет испод *Благовести*. Сматра се да их је осликао Василије Димитријевић (1795), (Годић 2013 I, 102).

18 Шеровић 1937, 49; Ђоровић-Љубинковић 1965, Т LXIII; Вујић 1987, 148; Мијовић 1960, 78–79. Те двери касније су пребачене у Цркву Светог Стефана, у паштровићком месту Свети Стефан, данас су делимично очуване, само лево крило са осликаном Богородицом и пророком Давидом) у Народном музеју на Цетињу. Можемо се сложити са наведеним становиштима да је у питању Димитријев рад. Ипак, пошто је велика временска разлика између израде прасквичких и савинских двери (десет година), уочене су и разлике. Наиме, Богородица на прасквичким дверима није тако рафинирано и суптилно осликана као на савинским. Осећа се извесна сувоћа у обради, одсуство

у Шишићима, у Горњем Грбљу (око 1699)¹⁹, Цркви Светог Ђорђа у Српској код Подгорице (1703)²⁰, Цркви Свете Петке у селу Мркови на Луштици (1704)²¹, манастиру Крка (почетак XVIII века)²², манастиру Пива (1709).²³

Двери Мале савинске цркве у горњем полукружном делу имају кружне медаљоне са допојасним ликовима цара-пророка Давида и Соломона. Свитак у руци пророка Давида (Пророкъ Давидъ) веома је оштећен и на њему се могу препознати само прве две речи: СЛИШИ ДЪШИ...²⁴ Пророк Соломон (Пророкъ Соломонъ) такође у руци држи исписан свитак, нешто читљивији: Премъдростъ съ(зда) (с)еке храмъ итѣ ѣтврді етолпъ. З.²⁵ У доњем, правоугаоном делу двери, на северној половини, испод пророка Соломона, осликан је арханђел Гаврило (Г) са натписом (С)тоне Глгоуцкѣније. На јужној половини, испод медаљона са пророком Давидом, налази се Богородица (Б) и наставак натписа са претходног крила (Прѣсѣтыѣ Бц(ѣ).

Иконе су fine, брижљиве израде. Израз, положај, усмереност погледа, текстура и детаљи обраде Богородичиног лица веома наликују Богородици са Христом, престаној

финих ружичастих сенчења инкарната, док су контрасти светлости и сенке изразитији у односу на савинске двери. Ипак, повезује их онај нежни, сетни израз (нарочито Богородичиног лика), својствен зрелијим Димитријевим радовима.

19 Раичевић 1996, 135. Са овим становиштем се не можемо сложити, јер су очигледне стилске различитости. У целости, ове двери веома подсећају на оне старе из манастира Бања код Рисна, осликане (према запису) 1775, вероватно од неког Рафаиловића, сада делимично очуване и похрањене у ризници (Миковић 1935, 9).

20 Вујичић 1982, 137–138. Стилска одступања у односу на остала Димитријева дела су више него упадљива, те се не можемо сложити са предоченом тврдњом.

21 Мијовић 1960, 77. Данас постојеће двери у овој цркви рад су неког каснијег Рафаиловића, иако неки аутори сматрају и даље да су дело Димитрија [Stošić 2014, 189 (Fig. 1)]. Постојеће иконе на дверима знатно су грубље и немарније изведбе (посебно скрећемо пажњу на веома рустично и непропорцијално изведену Богородичину руку, преко које сеже црвени конач, потпуно несвојствену Димитријевим решењима у осталим делима), те потпуно одступају од Димитријевих рафинираних потеза и суптилних тонирања. За сликовитије објашњење наводимо још један пример. На свим дверима које је осликао Димитрије, брижљиво су изведени детаљи, попут ноктију на ногама арханђела Гаврила, док на постојећим дверима у Мрковима то није случај. Двери и делови иконостаса из 1704, навођени у ранијој литератури, које је можда осликао Димитрије, сада су у деловима, у веома лошем стању, похрањени у парохијском дому у селу Радованићи на Луштици. Приликом прегледа двери, због знатних оштећења, нисмо могли да потврдимо ауторство, али је речена година видљива.

22 Мијовић 1960, 77–78. То су такозване Бусовићеве двери, можда најсличније савинским, и ту је Димитријево ауторство несумњиво.

23 Вујичић 1991, 109–110. Двери су израђене за неки други храм, вероватно порушен, те су касније уметнуте на иконостас Пивског манастира. Ове двери имају знатну сличност са савинским, па се, уз извесну задршку, због знатно блеђих сенчења и светлијег тонирања него на осталим Димитријевим радовима, прикључујемо мишљењима да их је израдио Димитрије. Натпис на дверима указује да их је приложио, за непознату Цркву Светог Николе, владика Саватије (требало би подсетити да је Саватије у то време био у Херцег Новом и да је тамо имао капелу Светог Николе уз резиденцију). Савинске двери су такође израђене за време Саватијевог столовања у Херцег Новом, а потписан је и на раној Димитријевој икони *Богородица са арханђелима* (у натпису на њој стоји: *наелоголовниѣмъ вадке херцеговачка кр Саватија*). Стичемо утисак да је Димитрије био сликар кога је епископ Саватије веома ценио и од кога је више пута наручивао иконе.

24 Пс. 45:11 – „Слиши дъши видъ и приклони ухо твоѣ.“

25 Посл. 9:1.

икони, у Цркви Ризе Богородичине у Бијелој.²⁶ Чини се да се код Димитрија почетком XVIII века у извесној мери губи пређашња оштрина у изразу, коју је вероватно наследио од свог учитеља Радула. Потврду за то налазимо поређењем са његовим више од две деценије старијим радовима из Цркве Светих Петра и Павла у Рисну (1680/81)²⁷, који су у извесној мери под Радуловим утицајем. Међутим, у каснијим Димитријевим радовима лица добијају нешто мекши и топлији израз, посебно Богородичин лик сада одаје сетан, топао и замишљен израз. Чини се да је до тога дошао продубљивањем и дефинисањем личног пута у сликарству. Наведено допуњава хроматска рафинираност са бледо-сивкастом текстуром инкарната, превученом суптилним наносима ружичасте боје. Одежда, нарочито Богородице, иако делимично зографски шрафирана, има веома значајки и хармонично уклопљене боје, нанете са много осећаја за преливе тканина.

Северно надверје иконостаса Мале цркве. Надверје се не може са сигурношћу приписати одређеном аутору, али је свакако дело припадника породице Димитријевић-Рафаиловић. Могуће, по стилу, да је у питању Рафаило Димитријевић, који у Савини има највише радова (сл. 2). Дуборез надверја не припада истом стилу ни истом временском периоду као двери, а коришћени су и другачији флорални мотиви. На надверју је насликана композиција *Недремано око*, распоређена у три округла медаљона. У средишњем медаљону (*Недреманное око*) налази се полегнути Христос Емануил, отворених очију, око кога су херувими и престоли као огњени точкови са много очију. У левом медаљону је Богородица (*Гл*) са махалицом, а у десном арханђел Гаврило (*Аггль*) са оруђима страдања. Иконе су, осим инкарната, потпуно прекривене златном бојом по којој је тамном изведен цртеж.

Икона Успења Богородичиног. Рад је Рафаила Димитријевића из 1750. На овој познатој престоној икони (*Оуѣненіе, Прѣсѣѣтые Лице*) оставио је и запис (сл. 3).²⁸ Композиција је развијеног иконографског типа. У средишњој вертикали, изнад уобичајеног поретка око Богородичиног одра, видимо Богородицу на престолу (*МР БУ*), у кружној мандорли коју носе анђели, како пружа појас Светом Томи.²⁹ У истој осци, изнад ње су Света Троица (*Сггг. Тронца*). Између Христа и Бога Оца налази се крст са Христовим венцем, испред којег обојица придржавају круну. Од Бога Оца ка Богородици на престолу испод спушта се сноп светлости, у коме се препознаје и голуб Светог Духа. Поред Саваота је овај натпис: *СЦЦЬ. БГОГЛОВМЛТ ДШЕРЬ*, а поред Христа: *СНЬ. ВЪНЧВАЕТЬ МР(К)РЬ*. Дакле, уметник је у композицију Успења укључио и сегмент са Крунисањем Богородице. У слободном простору околу распоређени су, по неретком обичају, апостоли на облацима, у пратњи по једног анђела.³⁰

26 Има помена и у литератури да је ова икона Димитријев рад (Живковић 2012, 164–165).

27 Вујичић 1980, 213–221 (Христос, Богородица са Христом, Свети Јован и Свети Сава, Свети Никола и Свети Ђорђе).

28 Запис је више пута објављиван: Петрановић 1879, 28–29 (непотпун); Стојановић 1903, бр. 2989, 164; Ђ. Мазалић 1936, 60; Медаковић (1978), 62. Овде дајемо препис са оригинала: *+ љзленіе љ нѣца, нѣпошнѣ љ гна, нѣвъшнѣ љ вса стго дѣа љ пнѣае љ на икона стго оуѣпеника љ влго словенѣм вѣ четнѣйшаго господна нѣца љ еро монаѣ, љ љмена, кѣр арѣнѣа, моногѣна стго љпеникаго зовом љвнѣа, љ зовѣрзѣнѣ грѣшноу, љ рѣкою рафина днѣтѣрѣвнѣа, зогрѣф. љако љнт погрѣмнѣкѣ зогрѣфѣх, петомѣ зогрѣфѣ љвѣникаго. љ зѣнка. љѣт, гнѣа љ. љ. љ годѣ, љица, мѣта. кѣ. го чѣла:*

29 Исти мотив налази се и на икони Успења Богородичиног из Мораче (рад Димитрија Даскала, 1713), само је ту постављен у горњем левом углу иконе.

30 Рафаилов отац Димитрије је на *Успењу Богородичином* из манастира Морача (1713) такође апостоле представио на облацима, а исту иконографију применио је и на сегменту исте иконе са представом *Богородичиног Покрова*. Такође, исто је решење и на Димитријевој икони *Покрова* из Умјетничке галерије БиХ у Сарајеву (1720). Једина разлика је што су ту по три групе апостола на облацима, а у Морачи по четири (Ракић 2006, 219).

Сматра се да је Рафаило био доста плодан сликар и солидан колориста, који је вешто употребљавао полутонирање изведено из основних тонова.³¹ Ипак, остаје веран графичизму који долази до изражаја у третирању већих површина. Покушавао је да инкарнат оживи мање-више успешним ружичастим лазурирањем, наносећи га на више тачака инкарната, укључујући и капке. За инкарнат користи и белу боју стављајући је на сва испупчења лица, али и у углове очију. Иако користи можда нешто топлији основни тон инкарната³², тамни колутови око очију и даље остају карактеристика Димитријевића-Рафаиловића. Фигуре у првом плану боље пропорционално третира, док су ситније фигуре често здепасте и обрађене немарније, попут апостола у горњем плану Успења Богородичиног. У односу на оца Димитрија, Рафаило има неспретнији цртеж са истакнутим контурама који прелази у извесну рустичност.³³

Распеће Мале савинске цркве. Круну иконостаса Мале цркве чини богато изрезбарено и осликано Распеће, постављено на стилизованим рибама (сл. 4). Крајеви Распећа имају лепезасте завршетке из седам делова, изрезбарене различитим флоралним мотивима. На ове лепезасте мотиве наилазимо још од XVI и XVII века на српским иконостасима.³⁴ Из истог периода потичу решења да из репова стилизованих риба ничу, са обе стране Распећа, две изрезбарене иконе са представама Богородице и Јована Богослова.³⁵ Поред њих су још по три округла медаљона у врежама грождја, са ликовима апостола. Ову сликарску целину можемо, са готово потпуном сигурношћу, да припишемо такође Рафаилу Димитријевићу. То додатно потврђује и његов потписани рад из Цркве Светог Ђорђа у Радованићима на Луштици (1751). Иако слабије очувано и скромније резбе, Распеће из Радованића сликарски је идентично савинском (сл. 5).³⁶ Исти је положај Христовог тела, детаљи мускулатуре, изглед и обрада перизоме³⁷, боје и иконографија представе. Као композиционо-дуборезна целина, Распеће из Мале савинске цркве веома подсећа на Распеће из Цркве Светог Николе у Бијелом Пољу, које је 1723, по свој прилици, израдио Максим Тујковић или неко од његових блиских сарадника.³⁸ Сличност се запажа и са дрворезбаријом на Распећу из Цркве Светог Луке у Котору (1708), које неки аутори сматрају такође раним радом Максима Тујковића.³⁹ Сва три Распећа имају два дрвена држача, победничке заставице, са три ресе у облику чокота винове лозе, које излазе из основе крста. Иста су им и подножја крста, у виду крилатих делфина, лепезасти завршеци кракова крста и низ других мотива и детаља.⁴⁰

Икона-читуља капетана Симе Томашевића. Још један иконописни рад сликара породице Димитријевић-Рафаиловић налази се у савинској Ризници. То је позната осликана читуља капетана Симе Милутиновог Томашевића, осмишљена да

31 Томић 1957, 10. Најпотпунија библиографија о Рафаилу: Тодић 2013, II, 112–116.

32 Кријешторац 2002, 10.

33 Детаљније о Рафаиловом стилу и разлици у односу на Димитрија са финим, промишљеним запажањима: Ракић 2015, 248.

34 Серафимова 1998, 156, сл. 4, 7.

35 Исто, сл. 3, 4, 5, 6, 7.

36 Прилику да прегледамо готово све радове сликарске породице Димитријевић-Рафаиловић и да користимо у тексту фото материјал у вези са њиховим делом, пружио нам је њихов потомак сликар Александар Рафајловић, на чему смо му веома захвални. Он нам је скренуо пажњу и на поменути сличност двеју Распећа, коју смо могли јасно да потврдимо.

37 Декорација перизоме у виду орнаментисане источњачке тканине, постаје веома популарна у иконопису и фрескосликарству православних храмова XVI и XVII века (Стошић 2011, 637).

38 Исто, 634.

39 Исто, 631; Вујић 1987, 149; Живковић 2013, 14.

40 Стошић 2011, 637.

подсећа на двери иконостаса (сл. 6). У дну читуље стоји доста оштећен натпис из кога не може да се разазна име уметника: **† ии чит(Ѹла) (г)осподна кѡпетанъ ѿ ѿма милутинова реченога томашевѣиѣа ипрѣложнѡ оумонагирь нагавнѡ ѿ храмъ оуспенїѣ прѣтѣѣ вѣѣ · изобразиѣ маниторъ ·** (истрвено је име) **... (ди)митриѣвичъ · года · л · ѷ · м (1740) · мѣца · ...** (даље није читљиво због оштећења). Неки аутори сматрају да је читуљу осликао Ђорђе Димитријевић 1740⁴¹, али се помиње и Рафаило⁴², који је радио речене иконе у Малој савинској цркви. Уметник је у горњем делу читуље осликао Деизис, смештен у три медаљона уплетена у плитки дуборез, па визуално подсећа на надверје. У средини је Христос архијереј и Цар славе (**ІС ХС**), лево је Богородица (**МР ΘV**) која му се обраћа са развијеним свитком⁴³, а десно Јован Крститељ (**ІС**) такође са свитком.⁴⁴ Доњи део иконе саржи имена из породице Симе Милутиновог Томашевѣиѣа, пописана у вертикалним колонама које наткриљују два изрезбарена лука са средишњим стубићем⁴⁵, асоцирајући тако на крила двери. Таква форма свакако није случајна, поред тога што је згоднија и прегледнија, и носи јасне есхатолошке конотације. Царске двери, врата раја, са представом Благовести, указују на почетак спасења човечанства. Свештеник, на литургији, управо пред њима изговара имена оних за које треба да се измоли вечни живот.⁴⁶

Сликарска радионица Димитријевић-Рафаиловић је својим обимним делом обележила уметност Боке, па и шире, од краја XVII до половине XIX века. Припадници ове породице, током XVIII века, у неколико наврата раде на иконостасу Мале цркве манастира Савина. Углавном су то били најдаровитији представници радионице, попут Димитрија и Рафаила. Њихов уметнички рад, у духу конзервативне зографске традиције, био је од несумњивог утицаја на укус, естетику, иконографију и поимање слике у овој локалној средини. Пријемчивост те средине за наслеђене верске и уметничке форме чинила је да се теже усвајају нови пикторални језик и радикалне промене у иконографији ликовних програма. Тиме су, у извесној мери, били ограничени прекомерни продори западног схватања слике, доминантно преношени дуж источнојадранске обале под млетачком влашћу у XVIII веку.

Литература

Аврамовић, Ј. (1868): „Надпис на дверима старе цркве Ман. Савине“. у: *Србско-далматински магазин* за годину 1868, 163.

Berić, D. (1955): „Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića“. у: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9, 269–303.

41 Медаковић 1978, 62; Црногорчевић 1896, 48 (аутор помиње да је Ђорђе Димитријевић 1740. израдио једну икону за Савину, не наводећи коју и одакле му тај податак); Миковић 1935, 8–10 (Миковић тврди да је творца поменутих икона-читуље Ђорђе Димитријевић, али такође не наводи изворе).

42 Петковић 1930, 5; Berić 1955, 274–276.

43 Један део записа је оштећен, те се не може ишчитати. Видљиви део гласи: **Прѣмї мѣнїе мѣре ѿкоје ѿлюди ѿлове чѣбї проишнї мѣти мої гршнї мѣ проценїе ѿзѣло прогнѣ...! проценїе прї мѣчѣ:**

44 Свитак је читљив у целини: **Прѣмї мѣнїе крѣстнїтеле своего ѿщѣде чѣбї проишнї крѣстнїтеле ѿ мон гршнї мѣ проценїе ѿ люте ѿ раздрѣше мѣнь тѣвѣ радн проценїе прї мѣчѣ:**

45 У заглављима лукава, пре набрајања појединачних имена стоји: **По мени Гїи ѿ ѿгѣше дїше (лево); Рѣкъ ѿкојѣ въцрѣтѣнен (десно).**

46 Гергова 2006, 156.

Вујичић, Р. (1980): „Иконописна дјела Димитрија Даскала у Рисну“. у: *Бока 12*, 213–221.

Вујичић, Р. (1982): „Иконописна дјела бококторских сликара у региону Скадарског језера“. у: *Гласник ЦАНУ* (Одјелјење умјетности, књ. 4), 137–148.

Вујичић, Р. (1987): „О duborezačkoj delatnosti bokokotorskih ikonopisaca“. у: *Бока 19*, 143–156.

Вујичић, Р. (1991): „Иконописна дјела бококторских сликара у манастиру Пиви“. у: *Четиристо година манастира Пива*, ур. Јован Р. Бојовић, Титоград, 109–113.

Гергова, И. (2006): *Поменици от Македония в български сбирки*. Софија: Акад. изд. проф. М. Дринов.

Живковић, М. (2012): „Иконе бококторског сликара Димитрија у манастиру Дубочици код Пљеваља“. у: *Саопштења XLIV*, 163–190.

Живковић, М. (2013): „Икона Богородице са Христом и Светим Николом из манастира Свете Тројице у Пљевљима. Прилог проучавању сликарског опуса Максима Тујковића“. у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности 41*, 9–31.

Кријешторак, Т. (2002): *Бококторски иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи*, каталог, Пераст: Културни центар „Јадран-Арт“.

Мазалић, Ђ. (1936): „Старе иконе и друго“. у: *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 48, 49–72.

Матић, М. (2015): *Манастир Савина у XVIII веку*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет.

Медаковић, Д. (1978): *Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*. Београд: Филозофски факултет.

Мијовић, П. (1960): *Бококторска сликарска школа XVII–XIX вијека – Зограф даскал Димитрије*. Титоград: Историски институт НР Црне Горе.

Миковић, Д. (1935): „Иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи“. у: *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, бр. 4–6, 8–10.

Момировић, Р. (1954): „Carske dveri manastira Žitomislića u Hercegovini“. у: *Naše starine II*, 99–112.

Песторић, В. (2005): „Попис књижног фонда православних цркава на подручју Општине Херцег-Нови“. у: *Бока 25*, 213–248.

Петковић, Ј. (1930): *Споменица манастира Савине* (пригодом прославе деветогодишњице Мале савинске цркве 1030–1930). Херцег Нови: Манастир Савина.

Раичевић, С. (1996): *Сликарство Црне Горе у Новом вијеку*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.

Ракић, З. (1998): *Радул – српски сликар XVII века*. Нови Сад: Галерија Матице српске.

Ракић, З. (2006): „Бококторски сликар Димитрије и манастир Морача“. у: *Манастир Морача* (ур. Б. Тодић, Д. Поповић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 213–240.

Ракић, З. (2015): „Фрагмент житијне иконе Свете Варваре у цркви Светог Ђорђа у Сутвари (Горњи Грбаљ)“. у: *Бока 35*, 241–257.

Петрановић, Герасим, (1879): „Билешке“. у: *Шематизам православне епархије Бококторско-дубровачке за годину 1879*, 28–29.

Серафимова, А. (1998): „Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану“. у: *Манастир Црна Ријека и свети Петар Коршики*, ур. Драгиша Бојовић, Приштина–Београд, 149–162.

Стојановић, Љубомир, (1902): *Стари српски записи и натписи I*, Београд: Српска Краљевска Академија.

Стојановић, Љ. (1903): *Стари српски записи и натписи II*. Београд: Српска Краљевска Академија.

Стошић, Љ. (2011): „Иконостас Максима Тујковића у Николџу код Бијелог Поља“. у: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, ур. Милан Радујко, Беране–Београд, 631–638.

Stošić, Lj. (2014): „The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680–1860“. *Balkanica XLV*, 187–202.

Стратимировић, Ђ. (1894): „Натпис на царским дверима у малој цркви манастира Савине“. у: *Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске* за 1894 годину, 37–39.

Стратимировић, Ђ. (1895): „Цркве у Драчевици“. у: *Споменик XXVIII – О прошлости и неимарству Боке Которске*, Београд: Српска Краљевска Академија, 26–40.

Тодић, Б. (2013): *Српски сликари од XIV до XVIII века I, II*. Нови Сад; Петроварадин: Платонеум; Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Томић, Г. (1957): *Бококоторска иконописна школа XVII–XIX век*, Београд: Народни музеј.

Ђоровић-Љубинковић, М. (1965): *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*. Београд: Научно дело.

Црногорчевић, М. (1896): „Биљешке о српским живописцима“. у: *Шематизам православне епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске* за за 1896, 48.

Шеровић, Д. П. (1937): „Стари записи и натписи“. у: *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, бр. 1–3, 48–52.

Шеровић, Д. П. (1940): „Стари записи и натписи“. у: *Гласник Народног универзитета Боке Которске*, бр. 1–4, 47–49.

*Сл. 1. Царске двери (1703), иконостас Мале цркве манастира Савина
(фото: Александар Рафајловић)*

*Сл. 2. Северно надверје (око пол. XVIII века), иконостас Мале цркве манастира Савина
(фото: А. Рафајловић)*

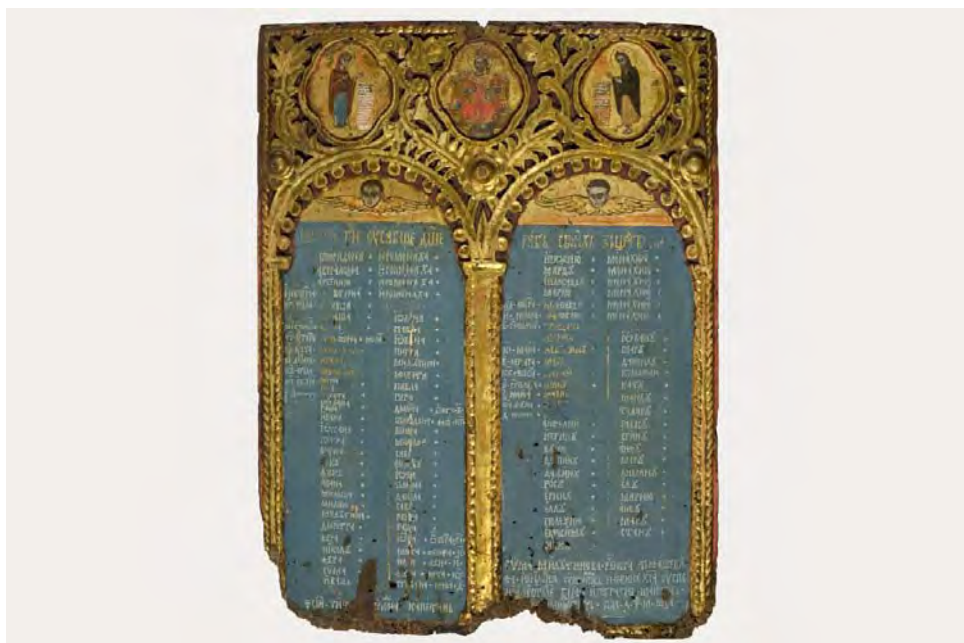
Сл. 3 Престона икона Успења Богородичиног (1756), иконостас Мале цркве манастира Савина (фото: А. Рафајловић)

Сл. 4. Распеће (око пол. XVIII века), иконостас Мале цркве манастира Савина (фото: А. Рафајловић)

Сл. 5. Распеће (1751), иконостас Цркве светог Ђорђа у Радованићима (Луицица)
(фото: А. Рафајловић)

Сл. 6. Читуља Сима Милутиновог Томашијевића (1740), Ризница манастира Савина
(фото: А. Рафајловић)

Marina Matić

**WORKS OF THE DIMITRIJEVIĆ-RAFALOVIĆ
FAMILY OF PAINTERS IN SAVINA MONASTERY**

With its voluminous opus, the Dimitrijević-Rafailović painting workshop marked the art of Boka and wider area, from the late XVII to mid-XIX century. During the XVIII century, members of this family had been working on the Savina Monastery Small Church iconostasis on several occasions. The majority of them were the most talented representatives of the workshop, such as Dimitrije and Rafailo. Their artistic work, in the spirit of the conservative zographic tradition, had an unquestionable influence on the taste, aesthetics, iconography and understating of painting in this local environment. The responsiveness of the environment to inherited religious and artistic forms made the adoption of a new pictorial language and radical changes in the iconography of artistic programs more difficult. This, to a certain extent, limited excessive penetrations of the Western understanding of painting, dominantly transferred along the Eastern Adriatic coast under Venetian rule in the XVIII century.

